

Capitolul I

Lingvistica teoretică.

Distincții conceptuale primare: limbaj, limbă

Delimitarea domeniului

Într-o accepțiune simplă și de cea mai mare generalitate, lingvistica poate fi definită drept „studiul științific al limbii” (LYONS, *Introducere...*, p. 11) sau „studiul științific al limbajului omenesc” (MARTINET, *Elemente...*, p. 25), această știință avînd a studia „toate manifestările limbajului uman” (SAUSSURE, *Curs*, p. 33). Dificultățile de înțelegere justă apar atunci cînd dorim să aprofundăm această definiție, căci va trebui să definim mai întîi ce înseamnă în acest caz termenii științific, limbaj și limbă. Să reținem pentru moment că o abordare științifică impune respectarea principiilor obiectivității, adecvării și verificabilității empirice. Dată fiind natura atît de complexă a limbajului uman, aplicarea consecventă a acestor principii este dificilă, spiritul investigator al omului de știință trebuind în acest caz să examineze un obiect care nu îi este extrinsec, precum în cazul celor mai multe dintre științe (fizica se ocupă cu mecanismele realității materiale, biologia – cu manifestările ființelor vii etc.), ci un obiect, am spune, inefabil, care definește propria sa esență. Din această cauză, în calitate de știință modernă, adică de domeniu de cercetare cu un obiect propriu, o terminologie și principii proprii, lingvistica este o disciplină relativ recentă și se prezintă mai degrabă ca un ansamblu de teorii diverse (uneori divergente, cel mai adesea complementare) decît ca un discurs teoretic unic și general acceptat.

Abordînd acum ceilalți doi termeni menționați mai sus, limbaj și limbă, trebuie să remarcăm imediat că ei desemnează noțiuni distincte, care ne ajută să operăm în continuare o serie de distincții importante. Să spunem că ambii termeni desemnează noțiuni abstracte și nu realități concrete, perceptibile cu simțurile. În realitatea ca atare a faptelor nu

există decît vorbirea oamenilor, adică faptul de a vorbi ca atare sau oameni care vorbesc între ei. Presupunînd că, asemenea unui extraterestru, nu am ști nimic despre lume și oameni și am vedea prima dată doi oameni vorbind, ce am observa? Am constata mai întîi că acei oameni vorbesc, adică schimbă între ei informații într-un mod specific, cu alte cuvinte, c o m u n i c ă ; apoi, la o examinare repetată și comparativă a mai multor asemenea acte de vorbire, vom constata că ei practică această comunicare într-o l i m b ă anume, adică într-un cod de semne specific. Acest mic e x e m p l u m imaginar, pilda aceasta, are menirea să ne sugereze diferențele conceptuale între l i m b a j și l i m b ă . Prin l i m b a j , trebuie așadar să înțelegem o calitate umană intrinsecă, o caracteristică a speciei umane în ansamblul ei și o facultate specifică proprie fiecărui individ uman, aceea de a produce semne vocale specifice, dotate cu sens, în scopul comunicării interpersonale, într-un cadru social. Existența limbajului este așadar nu reală, ci potențială. Oamenii nu „vorbesc limbajul”, ci vorbesc o limbă anume, una singură la un moment dat, fie aceasta româna, franceza, latina, esperanto sau oricare alta. Prin l i m b ă vom înțelege așadar concretizarea istorică a facultății umane universale a limbajului. Pe cînd limbile sunt multiple, limbajul uman natural¹ este unic și are trăsături generale sau universale.

O listă relativ cuprinzătoare a trăsăturilor generale ale limbajului uman ar fi (după HOCKETT, *passim*) următoarea: 1. utilizarea aparatului audio-fonator; 2. caracterul direcțional al emiterii și receptării mesajului; 3. dispariția rapidă a emisiei sonore; 4. caracterul interșanjabil al poziției emițătorului și a receptorului („intersubiectivitatea” sau „caracterul dialogal”); 5. retroactivitatea: emițătorul percepe retroactiv propriul mesaj; 6. specializarea: absența unei relații între forma fizică a mesajului și tipul de reacție pe care acesta îl poate provoca; 7. semanticitatea: existența unei relații între elemente ale mesajului și un referent exterior acestuia; 8. arbitraritatea: absența unei relații necesare între semnificant și semnificat; 9. caracterul discret: repertoriul de mesaje posibile nu este continuu; 10. caracterul substitutiv: mesajul verbal poate face referire la ceva depărtat în timp și spațiu; 11. caracterul deschis: pot fi produse mesaje inedite care sunt general recunoscute; 12. caracterul cultural:

1. Pe lângă l i m b a j u l n a t u r a l , vorbim uneori de l i m b a j e a r t i f i c i a l e , create de om, dar acestea nu sunt altceva decît niște l i m b i particulare (traductibile în oricare dintre limbile istorice cunoscute) care renunță uneori la suportul fonic, în favoarea altui tip de suport, cum ar fi cel vizual (sistemul semnelor de circulație) sau tactil (scrierea Braille).

regulile de întrebuințare ale sistemului de comunicare (limba) sunt transmise pe căi culturale și nu genetice; 13. dubla articulare: sistemele de comunicare (limbile) prezintă un nivel de structurare primar, de semne minimale („organizare cenematică”), și unul secundar, de semne dotate cu sens („organizare plerematică”); 14. capacitatea de simulare a comunicării: sistemele de comunicare (limbile) permit producerea de mesaje false sau golite de sens; 15. reflexivitatea: sistemul de comunicare (limba) își poate deveni propria referință („funcția metalingvistică”); 16. posibilitatea învățării oricărui sistem de comunicare: orice ființă umană își poate însuși mai mult de una dintre limbile umane (bilingvismul sau poliglosia).

Limbajul uman, ca entitate potențială, și-a păstrat neschimbate de-a lungul istoriei atributele, pe când limbile se schimbă în permanență, ca realități istorice. Limbile au un caracter comunitar, în sensul că sunt create și funcționează în cadrul unor comunități date, pe când limbajul, manifestându-se exclusiv în cadru social, rămîne totuși un dat anistoric al ființei umane.

După acest scurt excurs terminologic-conceptual, suntem acum în măsură să stabilim mai precis domeniul de cercetare al lingvisticii generale, printr-o primă delimitare epistemologică: pe când limbajul ca atare cade în sarcina filosofiei limbajului, studiul limbilor rămîne pe seama lingvisticii generale sau al teoriei limbii. Discipline teoretice amîndouă, filosofia limbajului și lingvistica generală se disting așadar prin obiectul lor de studiu. Pe când filosoful își pune întrebări precum cele privitoare la originea și esența limbajului uman și la caracteristicile sale universale, lingvistul încearcă să răspundă la întrebări cum ar fi: ce este o limbă, cum este alcătuită și cum funcționează o limbă, de ce și cum se schimbă limbile etc. Filosofia limbajului este așadar o disciplină prioritar speculativă, pe când lingvistica este una prioritar empirică, în sensul că pleacă de la și se întoarce întotdeauna la fapte de limbă concrete. Cu alte cuvinte, filosofia limbajului are ca obiectiv formularea unei teorii generale a limbajului uman, pe când lingvistica își propune formularea unei teorii a limbii.

Deși, cum vom vedea într-un capitol special, reflecția asupra limbajului, pe de o parte, și abordarea empirică a faptelor lingvistice, sub forma gramaticii tradiționale, pe de altă parte, sunt componente vechi ale tradiției culturale europene, autonomizarea lingvisticii ca știință particulară și desprinderea ei de filosofie, pe de o parte, și de practica didactico-gramaticală, pe de altă parte, este relativ recentă, datînd aproximativ din

primele decenii ale secolului al XIX-lea, o dată cu nașterea „lingvisticii științifice”, prin inventarea metodei specifice a comparativismului-istoric. De atunci încolo, lingvistica nu a încetat să progreseze, câștigându-și chiar, în opinia multor savanți, statutul de „știință-pilot”, furnizare de metode, concepte și tipuri de abordare pentru alte științe ale spiritului. Formularea acestei opinii a fost posibilă datorită faptului că, prin natura sa epistemologică, bazată pe rigoare și abordarea empirică a faptelor, lingvistica are puncte comune cu științele exacte, matematica și fizica, putând oferi garanția unei obiectivități științifice superioare. Aceasta este și o chestiune de terminologie, căci lingvistica este, între științele spiritului, cea care a reușit să-și creeze o terminologie specifică, proprie. Înglobând termeni ai gramaticii tradiționale precum *gen*, *caz*, *număr*, *diateză*, *aspect* etc., lingvistica modernă și-a creat, de asemenea, o sumedenie de termeni proprii și specifici, precum *fonem*, *morfem*, *semantem*, *enunț*, *constituent* etc., atribuind deopotrivă conținuturi specifice unor termeni preexistenți în vocabularul altor științe, precum *structură*, *sistem*, *normă* etc. Crearea unei terminologii și, implicit, a unui inventar de concepte proprii, precum și delimitarea precisă a domeniului de cercetare determină constituirea oricărei științe. Sunt două obiective care i-au preocupat intens pe învățații care, în plină epocă romanică, la începutul secolului al XIX-lea, s-au străduit să „inventeze” o știință autonomă a limbajului. Pornind de la experiența în acest sens a danezului Rasmus Rask, Louis Hjelmslev² constată următoarele:

Limbajul reprezintă un studiu captivant căci, în ciuda complexității naturii sale, el permite, cu mai multă ușurință decât alte aspecte ale spiritului uman, o abordare generală și niște comparații care conduc la apariția obiectului unei specializări restrânse, pe care îl plasează într-un cadru mai larg; și, cu cât limbajul pune în evidență, prin fonetica și prin gramatica sa, o structură sistematică favorabilă proiectului și metodei, cu atât perspectiva comparativă și generală devine ceva mai mult decât o estimare subiectivă și se apropie de gândirea exactă. Acest fapt face din lingvistică cea mai rațională dintre științele umaniste generale. Rask acționează ca un realist și ca un raționalist în mijlocul perioadei romantice și sub influența Romantismului.

Concepându-și teoria lingvistică la sfârșitul secolului al XIX-lea, pe baza experienței acumulate de cel puțin două generații de cercetători

2. În studiul *Introduction à la linguistique* din 1937, publicat în HJELMSLEV, *Essais...*, p. 15-27 (citatul se află la p. 18).

specializați ai faptelor de limbă, Ferdinand de Saussure (1857-1913) a sintetizat cel mai bine sarcinile proprii ale lingvisticii, care ar fi:

- a) să facă descrierea și istoricul tuturor limbilor la care va putea ajunge, ceea ce înseamnă să facă istoricul familiilor de limbi și să reconstituie, în măsura posibilului, limbile-mamă ale fiecărei familii;
- b) să caute forțele ce sunt în joc în mod permanent și universal în toate limbile și să determine legile generale cărora li se supun toate fenomenele particulare ale istoriei;
- c) să se delimiteze și să se definească pe ea însăși (SAUSSURE, *Curs*, p. 33).

Încercînd el însuși să contribuie la realizarea acestor sarcini ale științei limbilor, Saussure a propus în *Cursul său de lingvistică generală* – publicat postum, în anul 1916, de către elevii săi Charles Bally (1865-1947) și A. Sechehaye³ – o serie de concepte și distincții teoretice de mare importanță, precum cea dintre limbă și vorbire (*langue/parole*), *sintagmatic/paradigmatic*, *sincronie/diacronie* etc., concepte și distincții care au făcut epocă în perioada imediat următoare, declanșînd un impuls fără precedent al cercetărilor de lingvistică teoretică. Pentru a sugera enormul impact istoric al operei savantului genevez, să ne referim pe scurt doar la distincția pe care el a operat-o între limbă și vorbire. Prin limbă, în spirit saussurian, trebuie să înțelegem modelul cel mai abstract, social în esența sa, aparținînd unei colectivități „sub forma unor amprente depuse în fiecare creier” (SAUSSURE, *Curs*, p. 44), ca un sistem de reguli relativ fixe, asemenea unui dicționar ale cărui exemplare identice se află distribuite la mai mulți indivizi. Vorbirea ar fi, dimpotrivă, aspectul individual, particular și irepetabil, concretizarea în acte de comunicare a regulilor abstracte de la nivelul sistemului. Deși nu exclude posibilitatea

3. Acest volum, de o importanță capitală pentru configurarea științelor moderne ale limbajului, a impus în uz sintagma *lingvistică generală* (fr. *linguistique générale*), larg întrebuințată în secolul XX, pentru a desemna lingvistica teoretică, în opoziție cu diferitele „lingvistici speciale”. Modelul pare să fi fost sintagma germ. *allgemeine Sprachwissenschaft*, curentă în mediile academice germane din a doua parte a secolului al XIX-lea. Saussure însuși nu a folosit această expresie, ci exclusiv termenul de *lingvistică*. Expresia ca atare era denumirea oficială a cursurilor ținute de Saussure la Geneva în perioadele 1906-1907, 1908-1909 și 1910-1911. Textul propriu-zis al *Cursului* reprezintă o compilație efectuată de autorii ediției, pe baza notițelor de curs ale mai multor studenți.

unei lingvistici a vorbirii, Saussure afirmă că lingvistica propriu-zisă ar trebui să aibă drept unic obiect limba, lingvistul trebuind să se situeze deasupra noianului de fapte lingvistice particulare și individuale și să se raporteze la ceea ce este general, repetabil și sistemic.

În prelungirea acestei aserțiuni saussuriene, în secolul XX s-a dezvoltat **structuralismul lingvistic**, o vastă mișcare de idei orientată cu precădere spre studiul descriptiv și sincronic al limbilor, pe considerentul că limba, adică un sistem lingvistic dat, nu poate fi descris decât la un moment dat anume, adică în sincronie, acest tip de abordare fiind singura modalitate care ar garanta obiectivitatea științifică necesară. Structuralismul lingvistic, dincolo de diversele „școli” și direcții care l-au ilustrat (școala geneveză, școala daneză, școala pragheză, formalismul rus ș.a.), și-a câștigat mari merite, în special în direcția creării unei terminologii precise și a unui instrumentar metodologic adecvat descrierii limbii.

Iată însă că un alt lingvist important al secolului XX, **Eugenio Coseriu** (1921-2002), promotor (între alții) al **funcționalismului lingvistic**, afirmă, dimpotrivă, că obiectul primar al studiului lingvistic îl constituie **vorbiria**, adică realitatea ca atare a faptelor lingvistice, din care, prin operații mentale specifice, cercetătorul deduce elementele abstracte și generale ale sistemului. Studiind, pe lângă faptele concrete de la nivelul actelor de vorbire, elementele structurale de maximă generalitate, care asigură stabilitatea **sistemului**, cercetătorul nu ar trebui să ignore, în concepția aceluiași E. Coseriu, și relevanța acelor fapte acceptate de o comunitate la un moment dat ca fiind dezirabile, încadrate în **normă**. O asemenea abordare complementară și integratoare ar defini astfel profilul unei lingvistici **integrale**, înțeleasă deopotrivă ca o lingvistică a vorbirii (sau a textului), o lingvistică a normei și o lingvistică a sistemului.

Pentru a înțelege încă și mai bine dinamica evoluției ideilor lingvistice, trebuie să menționăm că distincțiile teoretice amintite mai sus au o „preistorie” identificabilă în tradiția europeană, meritul lui Saussure și al lui Coseriu fiind acela de le fi reformulat într-un cadru teoretic mai precis și de a le fi impus atenției cercetătorilor. Cu aproximativ șaptezeci de ani înainte de Saussure, **Wilhelm von Humboldt** (1767-1835), operînd cu concepte din filosofia lui Aristotel, a emis în lucrarea *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, concepută ca o introducere la lucrarea sa despre limba kawi din Java, dar publicată postum în anul 1836, o serie de idei extrem de importante

pentru evoluția ulterioară a concepțiilor științifice despre limbaj. Între altele, în această celebră lucrare, Humboldt afirma că limba trebuie privită deopotrivă ca activitate (*ἐπέπεια – Tätigkeit*), dar și ca rezultat (*ἔργον – Werk*), cu alte cuvinte, limba este simultan o activitate umană continuă, o producere neîntreruptă de acte lingvistice individuale, dar și un fapt constituit, un construct care rezultă ca efect al acestei activități (limba istorică în sine, căreia îi poate fi determinată o gramatică și un vocabular). După cum, în calitate de *ergon*, limba se constituie în urma procesului istoric al unei activități continue de comunicare într-un cadru comunitar, tot atât de adevărat este și faptul că nici un act de comunicare individual nu se poate petrece în absența unui sistem de semne relativ stabil. Rezultă așadar că, în practică, obiectul de studiu al lingvisticii generale îl constituie limbile istorice, văzute deopotrivă ca *sisteme*, dar și ca *activități sociale*⁴.

O perspectivă cu un grad maxim de generalitate este însă greu de realizat și doar prin cercetarea limbilor ca atare, a fiecărei limbi în parte, se pot obține elementele valide ale unei teorii lingvistice generale. Suntem deci nevoiți să postulăm necesitatea unor lingvistici *speciale*, orientate, fiecare în parte, spre teoria unei limbi concrete. Pe de altă parte, dacă ținem seama de faptul că o limbă poate fi privită deopotrivă ca un rezultat, ca un obiect constituit la un moment dat, care poate fi observat în toată complexitatea sa și descris ca atare în toate articulațiile sale, dar și ca proces, ca o realitate dinamică, prezentându-se sub forma unei activități umane și supus așadar schimbării sub presiunea unor factori externi sau ca urmare a unor tendințe interne, atunci va trebui să acceptăm ideea existenței, pe de o parte, a unei lingvistici *sincronice* sau *descriptive* și, pe de altă parte, a unei lingvistici *diacronice* sau *istorice*. Sarcina lingvisticii sincronice constă în descrierea sistematică a structurii unei limbi date la un moment dat, pe când obiectivul lingvisticii diacronice constă în abordarea unei limbi în dinamica sa evolutivă, adică în succesiunea etapelor sale istorice. În mod practic, abordarea de tip sincronă se concretizează în gramatici sau dicționare ale unui anumit stadiu al limbii – de exemplu, *Gramatica limbii române*, numită „a Academiei”, și *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX) sunt lucrări cu caracter sincronico-descriptiv, dedicate descrierii stadiului actual al limbii române. Abordarea de tip diacronic are ca scop principal, în esență, mai întâi

4. Mai pe larg despre ideile lui W. von Humboldt, vezi *infra*, § 5.14.

înregistrarea și clasificarea și apoi explicarea schimbărilor lingvistice petrecute într-o limbă de la o etapă la alta.

Pe de altă parte, la mai buna cunoaștere a limbajului uman în ansamblul său, un aport consistent îl poate avea punerea față în față a două sau mai multe limbi diferite, înrudite între ele, mai mult sau mai puțin asemănătoare. Avem de-a face în acest caz cu *lingvistica comparată*, constituindu-se astfel în cîmpul lingvistic domenii de cercetare cum ar fi *romanistica* (studiul comparativ al limbilor romanice), *germanistica* (studiul comparativ al limbilor germanice), *semitistica* (studiul comparativ al limbilor semitice) etc.

Există, de asemenea, un moment în activitatea de cercetare lingvistică în care lingviștii nu se mai mulțumesc doar cu descrierea și explicarea limbii sau a limbilor, ci încearcă să și intervină în existența și funcționarea ei socială, încercînd, cu alte cuvinte, să determine anumite direcții de evoluție. În acest caz, avem de a face cu ceea ce numim *lingvistica normativă* sau *prescriptivă*. Pe baza cunoașterii pozitive a faptelor lingvistice, dar și a tradiției și tendințelor limbii, lingvistul încearcă pe această cale să impună anumite norme, prin lucrări cu caracter normativ, cum sunt dicționarele normative (așa-numitele „dicționare ale greșelilor de limbă”) sau îndreptarele de orice fel. Dacă abordarea descriptivă prezintă faptele și fenomenele lingvistice așa cum sunt ele, adică în mod obiectiv, abordarea prescriptivă are ca scop constituirea unei limbi ideale sau exemplare, bazată pe norme și prescripții considerate dezirabile. Acest tip de abordare se raportează în mod consecvent și programatic la opoziția *corect/incorect*, urmărind impunerea a ceea ce este considerat corect și evitarea sau excluderea din uzul lingvistic a ceea ce este greșit sau incorect. Trebuie însă spus că marja de influență a specialiștilor în cercetarea lingvistică asupra vieții limbii este relativ restrînsă, ea reducîndu-se la sfera limbilor literare.

Mai rămîne să menționăm, în încheierea acestor considerații introductive, că lingvistica și-a constituit un „metalimbaj” specific, socotit unul dintre cel mai bine precizate și mai funcționale, luat adesea ca model de către alte științe ale spiritului.